

DRUGOST V PRIMERJALNI KNJIŽEVNOSTI¹

desetletjih v slovenski humanistiki
javlja se predvsem kot del primer-
nost raziskovanju podob in predstav
večala predvsem »francoska šola«
stoletja se je začela razvijati v Fran-
Drugega v neki literaturi.

odnosom Jaza do Drugega:⁴ »Jaz
osi podobo o tem Jazu, ki opazuje,

1)

Literarna imagologija postaja v zadnjih desetletjih v slovenski humanistiki samostojna znanstvena disciplina, uveljavlja se predvsem kot del primerjalne literarne vede.³ Posebno naklonjenost raziskovanju podob in predstav o Drugem/Tujem je dolga desetletja posvečala predvsem »francoska šola« primerjalne književnosti. Na začetku 20. stoletja se je začela razvijati v Franciji in je raziskovala predvsem podobe Drugega v neki literaturi.

Literarna imagologija se tako ukvarja z odnosom Jaza do Drugega:⁴ »Jaz opazuje Drugega in podoba o drugem nosi podobo o tem Jazu, ki opazuje, govori in piše« (Smolej, Pageaux 2005: 11).

Prvi, ki je na Slovenskem omenjal francosko imagologijo, je bil pokojni literarni zgodovinar Jože Pogačnik, o metodoloških pristopih v okviru primerjalne literarne zgodovine pa je razpravljal že literarni teoretik Anton Ocvirk v svoji monografiji oz. učbeniku *Teorija primerjalne literarne zgodovine* (1936, 1975), v poglavju *Mednarodni literarni odnosi in vplivi*. Metodološki pristopi (npr. primerjalne metode različnih teorij podob oz. stereotipov, diskurzivne analize besedil, socialno-zgodovinske metode idr.) omogočajo bogatenje našega vedenja o drugem, tako z vidika sinhrone kot diahrone perspektive. Slednjo je s konkretnimi primeri svetovnih literarnih del,⁵ pojmovanih predvsem z vidika mednarodne literarne in kulturne povezanosti, podrobneje utemeljeval že Anton Ocvirk v omenjenem teoretičnem in metodološkem orisu primerjalne literarne zgodovine.

Temeljno raziskovalno vprašanje je, kako se v literarnih delih posameznih književnosti oblikujejo podobe drugega. Koncept drugosti v sodobni primer-

¹ Razprava je nastala na podlagi samostojnega raziskovanja v okviru podiplomskega študija pod mentorstvom izr. prof. dr. Darje Pavlič (Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru).

² Koncept drugosti oz. tujosti je eden izmed osrednjih v humanistiki v zadnjih desetletjih. Imago-logija, ki se ukvarja z raziskovanjem podob Drugega/Tujega, je bila že v samem začetnem razvoju zastavljena kot interdisciplinarna veda, katere osrednje polje raziskovanja je literatura. Primerjalna literarna veda, katere osrednji raziskovalni predmet je literatura, »se je od pojava kulturnih študij in razmaha nove kulturne zgodovine intenzivno soočala z obratom k zgodovini in obratom h kulturi« (Matajc 2008: 284).

³ V razpravi bomo pod pojmom drugost – tako kot ga je v svoji razpravi zaradi jasnosti uporabil Tomo Virk – upoštevali izraze, ki se pojavljajo v današnji komparativistiki oz. imagologiji: drugi, odnos do drugega/ Drugega, drugačnega, tujega itd. (Virk 2007: 123).

⁴ Pri številnih teoretičnih drugosti, tj. pri Bahtinu, Bubu, Levinasu, Lacanu, Derridaju itn. je formulacija podobna, preigrani so pravzaprav vsi registri, »od tematizacije srečevanja z drugo, tujo zavestjo, z notranjo drugostjo, s »simbolnim Drugim« itd. [Virk 2007: 124].

⁵ Mednarodni literarni odnosi in vplivi (neposredni/posredni) se pri avtorjih posameznih nacionalnih književnosti odražajo v njihovih literarnih delih, mdr. tudi kot zgodovinska zakladnica podob drugega, ki pa so odvisne zlasti od intenzivnosti stika, npr. med dvema kulturama. Podobe drugega/tujega je moč zaslediti že v samem začetku posameznih nacionalnih književnostih in se krepilo ob stikih s tujino, ki so jih običajno navezovali popotniki, umetniki, izobraženi svetovljani idr. Izraziti posredniki prinašanja novih spoznanj – podob tujega/drugega – so bili na Slovenskem baron Zois (razsvetljenstvo), Matija Čop (romantika), Župančič, Cankar (moderna), nekoliko kasneje sta svoje potpore izkušnje zapisali Zofka Kveder in Alma Karlin itd.

jalni književnosti ni statičen,⁶ ampak se glede na številna razširjena nova raziskovalna področja nenehno dopolnjuje, čeprav za večino teoretikov »srečanje z Drugim predstavlja izvirno izkustvo, brez katerega konstitucija Jaza sploh ni mogoča« (Virk 2007: 124 po Hoffman 2006: 19). Na podobno formulacijo naletimo že pri klasičnih primerjalne književnosti, tako Brunetier v razpravi o evropski literaturi iz leta 1900 zapiše: »Vzpostavljamo se le s postavljanjem nasproti; definiramo se lahko, le če se primerjamo z drugimi; in ne poznamo se, če poznamo samo sebe« (Virk 2007: 125 po Bassnett 1997: 24).

Osrednje polje raziskovanja imagologije je literatura, ki pa jo moramo razumeti kot diskurz, namreč, »če literaturo razumemo kot diskurz, se nam literarno besedilo pokaže kot dinamičen, odprt izsek iz navzkrižnih procesov porajanja, razumevanja in obdelovanja pomenov, ki nastajajo v zgodovinskih mrežah medosebnih, medjezikovnih, medbesedilnih in sociokulturnih razmerij, torej znotraj družbene interakcije (Juvan 2006: 49; Juvan 2000: 27).

Zapisi o drugosti v neliterarnih besedilih (časopisni članki, novice, poročila, različne enciklopedije) služijo za »ilustracijo« literarnih podob, za razhajanja, podobnosti, konstrukte na podlagi ideologij, ras itd. Literarne podobe drugega moramo torej razlagati v kontekstu z drugimi diskurzi, zlasti, kako literarna besedila interpretirajo, predstavljajo, spreminjajo družbeno-ideološke določilnice. Za potrebe nadaljnje razprave navajamo nekaj temeljnih dejstev oz. opredelitev diskurza.

Diskurz (Teorija diskurza)

Pojem diskurz so sredi 20. stoletja razširili mnogi znanstveniki in misleci (npr. Lacan), najpomembnejšo transformacijo je izvedel Michel Foucault. Diskurz opredeli kot celoto izjav, ki izhajajo iz iste diskurzivne formacije; diskurz ne formira retorične ali formalne enotnosti, ki je neskončno ponovljiva. Diskurz je tako zgodovinski fragment in predstavlja enotnost in diskontinuiteto v sami zgodovini, diskurzivne formacije pa med drugim omogočajo modificiranje in prerazporejanje področja zgodovine idej. Foucault omenja tudi »diskurzivno prakso«, ki je »celota anonimnih, zgodovinskih stavkov, vselej določenih v času in prostoru, ki so v neki epohi in za dano družbeno, ekonomsko in geografsko ali jezikovno okolje definirali pogoje izvajanja izjavljalne funkcije« (Foucault 2001: 121–128; Foucault 1995: 25).

Teorije diskurza⁷ so izrazito interdisciplinarne in se povezujejo s spoznanji družboslovno-humanističnih disciplin, kot so filozofija, lingvistika, sociologija, psihologija in druge. Tako kot pri poimenovanjih je tudi pri določitvi razpravljalnega polja teorij diskurza opaziti nepoenotenost. Za naš vidik raziskovanja bomo v zvezi s Foucaultom uporabljali izraz analiza diskurza, tj. v smislu pojmovanja diskurza kot kompleksa izjav, podrejenih sicer zgodovinsko spremenljivim, vendar vsakokratnim družbenim pravilom.

Marko Juvan pojasnjuje, da zgodovina besede diskurz vsebuje »značilne pomenke sestavine, ki so pomenljive tudi za današnji pojem: gre za potek, za odprto, nezaključeno izmenjavo ali podajanje stališč/izjav pred občinstvom, v socialni sredini – torej „razpravljanje“« (Juvan 2003: 90, 91).

Diskurz lahko opredelimo z različnih vidikov, npr. z lingvističnega, naratološkega ali s filozofskega. Tako na splošno diskurz v lingvistiki označuje

⁶ Virk navaja številne ocene pomena koncepta drugosti za primerjalno književnost, ki jih zasledimo pri avtorjih komparativističnih priročnikov in številnih programskih ter metodoloških spisov. Tako se npr. primerjalna književnost v Franciji definira »skozi bistveno in temeljno priznavanje Drugega in odpiranje Drugemu« (Montadon 2006: 74). Podobno Tania Carvalhal poudarja o za primerjalno književnost značilnem in nujnem odpiranju Drugemu v njegovi različnosti (Carvalhal 2003: 29) (Virk 2007: 126).

⁷ Alenka Koron opozarja, da se raznovrstnost teorij diskurza odraža že v različnih poimenovanjih. Tako npr. Tomo Virk (2008) uporablja edninsko poimenovanje – teorija diskurza, množinsko obliko – teorije diskurza pa zasledimo v angleški in nemški različici (theories of discourse – Macdonell, Torfing in Diskurstheorien – Link, Fohrmann, Gerhard idr.). Pojavlja se še tretje poimenovanje – analiza diskurza (celo teorija analize diskurza). Slednje izvira iz francoskega termina analyse de discours, s katerim so poimenovane v Franciji nastale poststrukturalistične smeri poznih 60. in 70. let (najvidnejši predstavniki so Roland Barthes, Julia Kristeva, Jacques Lacan, Mihail Bahtin, Jacques Derrida, Michel Foucault idr.) (Koron 2004: 98, 99).

»praviloma medsebojno povezan govor, koherenten tekst« (Winko 2001: 464 v Koron 2004: 105) oz. »sporočeno zaporedje izjav ali tekstov«, kot povzema Beaugrande (1994: 208 v Koron 2004: 105). Filozofsko pojmovanje diskurza v literarni vedi je razvil Jürgen Habermas, dedič frankfurtske šole marksizma. Po njegovem je diskurz »oznaka za dialog, potekajoč na podlagi argumentov« (Prechtel 1999: 115 v Koron 2004: 108). Gre za govorno interakcijo, »komunikacijski tip, pri katerem se osebe sporazumevajo o veljavnostnih kriterijih norm, cilj sporazumevanja pa je neprisiljeno soglasje vseh prizadetih udeležencev« (Koron 2004: 109).

Če se vrnemo na temeljni koncept analize diskurza pri Foucaultu, o katerem je razpravljal v delu *Arheologija vednosti* (1969, prevod 2001), bi lahko njegovo rabo besede diskurz v grobem razdelili na dva pomena oz. na širši in ožji pojem diskurza. Širši pojem ni natančno opredeljen, je splošnejši, označuje celotno polje izgovorjenih in zapisanih besed; govori o velikem, neprekinjenem in neurejenem šumu diskurza. V tem smislu velja njegova definicija, da je diskurz »skupek izjav«. Z ožjim pojmom diskurza cilja na bolj specifičen pomen »diskurzivne formacije«, katere primeri so zlasti posamezne znanstvene discipline; ni mogoče govoriti o enem samem, ampak o različnih specializiranih diskurzih (npr. medicinskem, psihiatričnem, naravoslovnem, pravnem). Diskurz v ožjem obsegu, ki je v bistvu sociološki pojem, je Foucault definiral kot »množico izjav, ki pripadajo isti diskurzivni formaciji« (Foucault 2001, Koron 2004: 110).

Koncept drugosti v povezavi z novimi raziskovalnimi področji

Izhodišča stikov koncepta drugosti z novimi raziskovalnimi področji, ki so v sodobni komparativistiki vse bolj prisotna, bomo povzeli po Virku (ki jih je povzel po naslovnih poglavjih komparativističnih priročnikov) in nekatere od njih podkrepili s konkretnimi primeri, upoštevajoč prej navedena teoretična izhodišča imagologije in teorije diskurza. V duhu spremenjene metodologije se komparativistika v zadnjem obdobju posveča prevodu, imagologiji, potopisju, etnično obarvani literaturi, ženskim študijam, študijam spolov idr. (Virk 2007: 126).

Prevod

Srečevanje z drugim, tj. z zapletenim odnosom do vprašanja drugosti, je pri prevajanju⁸ neizbežno, prevajati namreč pomeni »interpretirati in skušati razumeti drugega, pa naj gre za drugo kulturo, drug zgodovinski trenutek, drugo duševnost ali, seveda – za to gre pri prevajanju vedno – drugi jezik z vsem njegovim „svetovnim nazorom“« (Virk 2007: 127). Bistveno je, da je tudi sama literatura postala razumljena kot »oblika prevoda med različnimi kulturami ali različnimi ravnmi iste kulture« (Sinopoli 1995: 139 v Virk 2007: 127).

Primerjalna književnost posveča literarnemu prevodu več pozornosti kot nacionalna, saj se raziskujejo zlasti zveze med literaturami in kulturami. Že Anton Ocvirk zapiše, da je prevod »najmočnejše in obenem najuspešnejše sredstvo za razširjanje ali posredovanje literarnih umotvorov med narodi«

⁸ O odnosu literarne vede in zlasti nacionalne literarne zgodovine do prevoda so v posameznih znanstvenih razpravah pisali Darko Dolinar: *Vprašanje o prevajanju v literarni vedi* (Slavistična revija 1977, št. 25); Majda Stanovnik: *K vprašanju o zgodovini prevodne literature* (Iz zgodovine prevajanja na Slovenskem, Lj. 1982) idr.

(Ocvirk 1975: 124), vendar opozarja, da je povsem jasno, da prevod ne more nadomestiti izvirnika, da ne more »učinkovati z isto neposrednostjo, živostjo in silo kakor umetnina v svoji prvotni jezikovno-stilni zasnovi« (Ocvirk 1975: 124). Pojavijo se nevarnosti, da prevod bralca prikrajša za »posebnosti« posameznega avtorja, kot npr. prikrajšanost francoskih bralcev glede dolgih psiholoških razmišljanj pri Dostojevskem, ki so v nekaterih prevodih precej skržena.

Prevodu namenja Virk v kritičnem pregledu primerjalne književnosti (Primerjalna književnost na prelomu tisočletja) celotno poglavje, zlasti predstavi njegovo problematiko v sodobni komparativistiki. Prevod postaja z vstopom drugosti v komparativistiko konceptualiziran tudi v tem kontekstu: »"kot bistveno v povezavi z odnosom do drugega" (Carvalho 2003: 238), kot „materializacija našega odnosa z drugim, izkustvo – prek jezika – različnega“ (Sherry Simon v Carvalho 2003: 243)« (Virk 2007: 143). Prevod je v tem pogledu preučevan predvsem kot medkulturni posrednik, kar ga odmika od primerjalne književnosti (premalo se ga preučuje kot literarno besedilo).

O vprašanju prevoda bi lahko razpravljali tudi na podlagi večjezičnega družinskega ozadja posameznih avtorjev, kot sta npr. Lojze Kovačič⁹ ali v današnjem času Goran Vojnović. Pojavlja se vprašanje jezikovne mimetičnosti oz. neoporečnosti,¹⁰ prevladujoče je namreč mnenje, da se kvalitetna literatura še vedno povezuje z uporabo slovenskega knjižnega jezika, kar nedvomno dokazuje odziv bralcev, ki so imeli na Vojnovičev roman Čefurji raus! (2008) nemalo pripomb. Ampak, ali bi s prevodom »fužinščine« oz. »čefurščine« v knjižno slovenščino roman sploh še izražal svojo estetsko vrednost? V tem primeru zagotovo ne, sociolekti bi izgubili svojo »živost/verističnost«, tako pa, če že ne drugega, so »priseljenski sociolekti [v javni komunikaciji] pogosto vir komike, ki je po navadi poniževalna, hkrati pa tudi svojevrsten avtoreferenčni element« (Skubic 2005: 213 v Strsoglavec 2010: 312).

Podobe drugega/drugačnega se na ta način ohranjajo, so skozi jezik pri-povedi, zlasti v dialogih, še bolj opazne in ne vzbujajo nikakršne asociacije »prevodnega problema«.

Imagologija

O imagologiji ne bomo podrobneje razpravljali, še enkrat poudarimo, da je njeno področje ukvarjanje z drugim oziroma raziskovanje »podobe drugega«. Virk izpostavi, da je po svoji „filozofiji“ »blizu Bahtinovim pogledom na kulturno identiteto, saj meni, da raziskovanje takih podob ne le osvetljuje kulturne razlike in zgodovinske (ali politične) okoliščine, v katerih je bila proizvedena ta podoba drugega, temveč nam v prvi vrsti omogoča, da se poučimo o mehanizmih konstituiranja nacionalne, kulturne idr. identitete, ki potekajo npr. z demonizacijo tujstva, drugosti in drugačnosti ali z drugimi podobnimi procesi« (Virk 2007: 127; Virk 2008).

Popotniška literatura

Popotniška literatura je v tesni povezavi s primerjalno književnostjo, slednja zopet presega svoje tradicionalne disciplinarne meje in se ukvarja tudi z

⁹ Članek Ane Toš »Druga materinščina« ali zakaj so nekatere stvari »nepredvidljive« (Jezik in slovstvo 56/3–4, 3–13) obravnava problematiko dvojezičnosti in medkulturnosti v Kovačičevem romanu Prišleki (II. del).

¹⁰ Poleg Vojnovičevega dela navajamo še nekaj sodobnih slovenskih romanov, za katere je značilna jezikovna mimetičnost: Brane Gradišnik: Nekdo drug (1990); Feri Lainšček: Namesto koga roža cveti (1991), Nedotakljivi (2008); Andrej Skubic: Grenki med (1999), Fužinski bluz (2004); Polona Glavan: Noč v Evropi (2001) idr.

etičnimi vprašanji. Pisatelj – popotnik je ustvarjalec pripovedi, razkriva stereotipe, predsodke, pozitivne in negativne zaznave drugosti. Potopis je rezultat popotnikovega osebnega doživetja (je organizator pripovedi), »potovanje ni samo premik v neki geografski prostor ali zgodovinski čas, ampak je tudi premik v tisto kulturo, ki opazuje« (Pageaux 2008: 47).

Virk izpostavi, da se primerjalna književnost z obravnavanjem popotniške literature »pridružuje postkolonialnim študijam, ki so v mnogih pogledih izšle iz primerjalne književnosti in uporabljajo drugost kot prevladujoči teoretski koncept (Virk 2007: 128). Povečalo se je tudi zavedanje o nujnosti spoštovanja drugega, primerjalna književnost je »razvila drugačen pristop do „etničnih“ literatur oz. literatur t. i. „tretjega sveta“« (Virk 2007: 128).

Navedli bomo nekaj primerov slovenske kratke potopisne pripovedi,¹¹ ki podajajo uvid in sprejemanje Drugega, hkrati pa zadoščajo kriterijem, kot so: potopisna tematika, prvoosebna pripoved, težnja po literarno oblikovanem jeziku in stilu ter elementih fikcije.

Na podlagi sledečih tekstov želimo predvsem pokazati, na kakšne načine je lahko podana podoba Drugega. Sonja Porle nam jih v zbirki štirinajstih zgodb o Afriki z naslovom Barva sladke čokolade (1998), ki jih je objavljala v slovenskih časopisih in revijah, podaja v obliki dokumentarnih reportaž (npr. značilnosti afriških plemen, medversko nasilje), gre za že prej omenjeno osebno doživetje popotnika (npr. v pripovedi Ljudstvo, ki ga morda ni več): »Z njimi se je bilo težko pogovarjati. Pa ne zato, ker niso poznali niti ene same skupne besede, ampak zaradi spoštovanja, ki sem ga v hipu začutila do plemenskih ljudi« (Porle 1998: 39).

Ervin Hladnik Milharčič nam v zbirki Pot na Orient (2009) posreduje reportažni duh Palestine, Egipta, Turčije in Irana v obliki literarnega žurnalizma. Avtorjeva strategija pisanja je presenečenje; ne gre za podobo v smislu vojna – groza/bolečina, ampak za hladno razmišljanje vpletenih, ki so priča temu spopadu. Nasprotno od Porletove avtor ne izhaja iz »ad hoc« izkušenj, ampak iz večletnega opazovanja. Tako npr. v besedilih Vsi so šli v Egipt in Pot na Orient zapiše, da je v Egiptu zelo kozmopolitanska družba, da so Judje izraziti poliglotti, spregovori o negativni podobi aleksandrink. V preostalih zgodbah nam odkriva še podobe Palestincev in Izraelcev, kristjanov in muslimanov itd.

V pripovedi Pavleta Raka je delež subjektivnega pogleda na podobe Drugega še bolj izstopajoč. Gre za osebno-izpovedne popotne zapiske po Turčiji, Evropi, Nepalju in Indiji, ki jih združi v zbirki z naslovom Zlati ptič na kobrini glavi (2002). Zanj je značilno izjemno visoko sprejemanje Drugega (pripoved Dežela). Podobe Drugega oblikuje na podlagi aktivnega razmisleka o njih, za katere so značilni še pogosti preskoki v umetnost. Tako zapiše o Parizu: »Pariz je arhipelag. Pariz je ozvezdje. Pariz je minojski labirint« (Rak 2002: 75).

V uvodu napovedana ponazoritev podob drugega/drugačnega, marginalne etnične skupine, tj. Romov, se nam prav tako ponuja v potopisni literaturi. O Romih na Slovaškem pripoveduje v knjigi Jedci psov iz Svinije (2010)¹² v obliki potopisa avstrijski (ali bolje kar evropski) pisatelj in esejist Karl-Markus Gauß. Izhaja iz svoje osebne izkušnje, ki jo prepleta z zgodovinskimi opisi in aktualnimi (političnimi) problemi. Piše o tem, kako zapleten je problem integracije Romov, kakšni so bili poskusi, kakšno je v resnici njihovo življenje, kakšen je odnos večinskega prebivalstva do te manjšine itd.

¹¹ Navedbe se nanašajo na razpravo Blanke Bošnjak: Sodobna slovenska kratka potopisna pripoved, ki je bila podlaga za kratko analizo pripovednih besedil Sonje Porle, Pavleta Raka in Ervina Hladnika Milharčiča.

¹² Knjiga je izšla v okviru projekta Ljubljana – svetovna prestolnica knjige 2010. Izšla je v času – jeseni 2010 – ko so se politična stališča glede razumevanja večkulturnosti v Evropi poostрила in so bila evropska načela o človekovih pravicah in ustavna določila o svobodnem gibanju njenih državljanov na hudi preizkušnji. Najbolj odmeven primer ne-spoštovanja evropske zakonodaje sega ravno v omenjeno leto, ko je francoski predsednik Nicolas Sarkozy ukazal izgnati iz Francije bolgarske in romunske Rome, ki so živeli v nelegalno zgrajenih naseljih. Naletel je na oster odziv Evropske unije (vprašanje, koliko je bilo v njem iskrenosti).

Če upoštevamo zapise o Romih v neliterarnih besedilih (npr. dnevnih časnikih) in jih uporabimo za ilustracijo literarnih podob, jih torej osvetlimo z drugimi diskurzi, se lahko ozremo v bližnjo preteklost. Vprašanje o odnosu do te etnične skupnosti je v letu 2010 postal eden največjih evropskih problemov, začenši z izseljevanjem iz Italije in Francije. Romi so se znašli na vseh naslovnih pomembnih evropskih časopisov, redko predstavljeni kot žrtve, po večini pa kot »nadloga«, ki se jo je treba znebiti. Pri večinskem prebivalstvu, tj. v skoraj vseh evropskih okoljih, so prisotni globoki predsodki do Romov (nasilje, kraje) in njihove kulturne posebnosti, tj. nezmožnost prilagajanja.

Gauß v svojem literarnem delu presega (negativno) stereotipno podobo Romov, saj nam odkriva še neko globljo in malo znano dimenzijo romskega življenja. Tudi Romi niso med sabo enakovredni, ampak se delijo v tri skupine: Romi kot najvišja kasta, Cigani kot srednja kasta (slabšalni pomen – slepar, lopov) in Degezi kot najnižja kasta. Od tod tudi naslov knjige, degezi so namreč jedci psov in v romski skupnosti veljajo za »nedotakljive«, čeprav je običaj uživanja psov izumrl, se jih še vedno označuje kot najbolj deprivilegirane in zaničevane. Gauß torej poudarja drugačnost, pravico do različnosti, ki jo utemeljuje s toleranco, ki nastane šele tako, »da si se naučil sprejemati, kako drugi živijo drugače od nas in da imajo do tega tudi vso pravico« (Gauß 2010: 73).

Gauß poudarja, da ima tudi drugačnost več plati: »Živel so drugače, nemogoče je bilo ugotoviti, koliko od te drugačnosti je bilo plod njihovih želja in koliko stiske ter brezpravnosti, ki sta se razvili v njihov domnevno podedovani način življenja. Romi so se pogosto upirali temu, da bi opustili ta način življenja, ne glede na to, ali se je porajal pri njih samih ali pa kot rušenje njihove kulture. Zdi se, da jih tisto, kar je pomembno nam, ne moti, tisto, kar pa moti nas, se zdi njim samoumevno« (Gauß 2010: 73).

Gaußova potopisna pripoved interpretira in predstavlja podobe Romov z osvetlitvijo drugih diskurzov, predvsem zgodovinskega. Rome nam predstavi skozi njihovo zgodovino (zlasti na evropskem Vzhodu) in opozarja na njihovo drugačnost. Predstavljeni so kot ubogi, ki živijo v nehumanih razmerah, brez izobrazbe in služb, a so vseeno srečni; po drugi strani pa so v vlogi žrtve, vsakokrat potisnjeni na družbeno obrobje. Sklenemo lahko z mislimi, ki jih je v spremni besedi knjige zapisal Drago Jančar, in so sinonim (današnje) stereotipne podobe Romov: »Njihovo vsakdanje življenje poteka v revščini, v popolni družbeni dezorientaciji, pa tudi v znamenju izgubljanja kulturne identitete. Slovaški, kakor tudi mnogi Romi v drugih državah, živijo danes na dnu družbene lestvice, revnejši od najrevnejših, marginalizirani in nerazumljeni« (Gauß 2010: 125).

Iz navedenega primera vidimo, da se ob srečevanju z vprašanjem odnosa do drugosti primerjalna književnost (oz. literarna veda) ne more izogniti etničnim vprašanjem, »saj nastajajo kot posledica ukvarjanja z literarnimi besedili in poljem, ki ga vzpostavljajo« (Virk 2007: 130). Obstaja nevarnost, da se lahko komparativistika preveč odmakne od svojega predmeta, literature, se pretirano kontekstualizira. Literarno delo tako postane zgolj nek sociološki ali politološki dokument, vendar le v primeru, »da literarna veda ob tem pozabi ali spregleda bistveno in specifično vlogo, ki jo ima literatura kot literatura, kot poseben diskurz, ki med vsemi drugimi edini proizvaja nekatere učinke« (Virk 2007: 131).

Primerjalna književnost – drugost – kulturne študije

Medkulturnost, večkulturnost, medkulturni dialog itd. so pojmi, ki so ne- ločljivo povezani s t. i. kulturnimi študijami, ki so dosegle svoj vrhunec v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in so danes, ko je koncept drugosti/ tujosti eden izmed osrednjih v družboslovnih in humanističnih razpravah, še kako aktualne. Odnos med literaturo in kulturnimi študijami je večplasten, pomemben za razumevanje drugosti, zato naj ta uvid ne bo razumljen kot nekakšen ekskurz.

Literatura kot osrednji predmet primerjalne književnosti se skozi zgodovino pravzaprav ne spreminja, spreminjajo se naši pogledi nanjo, ki pa so »v največji meri odvisni od tistega stanja družbe, v katerem se preučevana literatura nahaja« (Kozak 2010: 130). Že v antiki so se pojavili indici za razvoj primerjalne literarne zgodovine, vendar so se pomembnejši premiki zgodili v času romantike, »ko je ob Herderju utemeljila predvsem pojem narodne literature in njene edinstvenosti, a poglobila obenem pojem mednarodnih, občečloveških umetniških vrednot« (Ocvirk 1975: 12). Ko govorimo o literaturi, jo povezujemo z vprašanjem naroda/nacije (literatura je pojmovana npr. kot nemška, angleška), hkrati pa tudi z vprašanjem kulture. Romantično razumevanje literature je izkazovalo napor oblikovanja nacionalne identitete, vendar se zavedanju, da domače kulture in literature brez tujih vplivov ne bi bilo, enostavno ni dalo izogniti. Tako zavest je v času romantike gojil Goethe, »ki je na primer že kot ustvarjalec s svojim Zahodno-vzhodnim divanom opozarjal na prežemanje kultur, kot teoretik pa je povzel pojem [Weltliteratur oz. svetovna književnost], ki ga je sicer uvedel Wieland, ter tako v bistvu reagiral na nacionalno uokvirjanje literature (Kozak 2010: 132).

Svetovna književnost oz. primerjalna književnost je ves čas opozarjala na kompatibilnost kultur in nujnost medsebojnega prehajanja vplivov, vendar pa ji je v času, ko se je polje raziskovanja razširilo na azijske, afriške idr. književnosti, in v duhu spopada dveh tokov – z ene strani težnja po vzpostavitvi enotne vede, z druge pa njej nasprotna, tj. želja po prehajanju/primerjanju brez meja –, »umanjkalo pravzaprav njeno bistvo: lastna metoda, differentia specifica, zaradi česar se ni mogla več vzpostaviti kot izrazito in razločno polje« (Ferris 2004: 85; Culler 2004: 238 v Kozak 2010: 134). Nastanek novih ved in pogledov na književnost je še dodatno spodkopalo temelje primerjalni književnosti, zato nekateri vidijo možnosti v razvoju v kulturne študije.

Kulturne študije¹³ nedvomno vključujejo in zajemajo literarne študije, »saj literaturo preučujejo kot posebno obliko kulturne prakse. / .../ Namen kulturnih študij, v najširšem pomenu, je razumeti delovanje kulture, predvsem v sodobnem svetu. Kako delujejo kulturni proizvodi ter kako se oblikujejo in organizirajo kulturne identitete za posameznike in skupine v tem svetu raznolikih in medsebojno povezanih skupnosti / .../« (Culler 2008: 56).

Kulturne študije se v kontekstu drugosti in v povezavi s primerjalno književnostjo trudijo, da bi besedo dale tudi kulturi marginaliziranih skupin, kot so npr. etnične manjšine, pa tudi priseljencem, »ki imajo morda težave pri identificiranju z večjo kulturo, v kateri živijo – kulturo, ki je sama po sebi spreminjajoč se ideološki konstrukt. Razmerje med kulturnimi in literar-

¹³ Culler pojasni, da imajo moderne kulturne študije dvojni izvor. En del izvira iz francoskega strukturalizma šestdesetih let, ko se je francoski literarni teoretik Roland Barthes v svojem delu *Mitologije* (1957) ukvarjal s kratkimi »branji« številnih kulturnih dejavnosti. Drugi vir je marksistična literarna teorija v Veliki Britaniji. Raziskovalca Williams in Hoggart sta v svojih razpravah poskušala »oživiti in raziskati popularno kulturo delavskega razreda, za katero so se sledi izgubile, ko so kulturo začeli enačiti z visoko literaturo« (Culler 2008: 57).

nimi študijami je zapleteno, vendar ni nujno v protislovju. Kulturne študije so nastale na podlagi literarnih študij, slednje pa lahko veliko pridobijo, če literaturo preučujemo kot posebno kulturno prakso in če dela povezujemo z drugimi diskurzi« (Culler 2008: 60).

Vprašanje, ki se nam zastavlja, je, kaj se bo zgodilo z literarnim kanonom, če kulturne študije prevladajo nad literarnimi oz. jih popolnoma zabrišejo.¹⁴ Posledica kulturnih študij je, da se posamezne avtorje in njihova dela sedaj preučuje z vseh mogočih vidikov, prinašajo nova spoznanja. »Zaenkrat razvoj kulturnih študij spremlja širitev literarnega kanona (vendar je ne povzroča). Literatura, kakor se danes poučuje, vključuje dela / .../ drugih zgodovinsko marginaliziranih skupin. / .../ Takšna dela [npr. azijsko-ameriška literatura] sprožajo tudi vprašanja o tem, v kolikšni meri literatura ustvarja kulturo, ki naj bi jo izražala ali predstavljala. Je kultura učinek reprezentacij in ne njihov izvor ali vzrok?« (Culler 2008: 61).

Vsekakor zapleteno vprašanje, ki terja poglobljene analize, kako eno- ali večdimenzionalno in eno- ali večkulturno je naravnana določena družba oz. kako uspešna so medkulturna prehajanja med posameznimi področji.¹⁵

(Literarne) podobe Romov kot koncept drugosti

Literarne podobe Romov sovpadajo s smernicami sodobnih kulturnih študij, ki poudarjajo pomen večkulturnosti, tj. spoznavajo in raziskujejo sobivanje različnih kultur. Multikulturalizem je danost, trenutno stanje, ki se mu ni moč izogniti, zaradi demografskih težav večine evropskih držav je priseljevanje neizogibno in bo še bolj intenzivno. Po mnogih raziskavah so Romi etnična manjšina, ki je uvrščena na dno etnične stratifikacije. So marginalna etnična skupina, ki jih zadevajo procesi diskriminacije in segregacije. Njihovo vsakdanje življenje poteka v revščini, v popolni družbeni dezorientaciji, pa tudi v znamenju izgubljanja kulturne identitete. Tako postajajo družbene reprezentacije Romov oz. njihova literarna upodobitev predmet številnih raziskav današnjega časa.

Če izhajamo iz literarne imagologije, ki raziskuje odnos Jaza do Drugega, potem Rome, s katerimi se posamezne nacije – večinsko prebivalstvo znajde v nekem času in prostoru, označimo za Druge, tiste, ki jim skozi vse zgodovinske čase pripisujemo predvsem negativne lastnosti. Študije o Romih na Slovenskem,¹⁶ zlasti s socialnoantropološkega vidika so številne in ponujajo prenos vednosti iz »romologije« v druge diskurze o Romih. Tako nam lahko pomagajo osvetliti razumevanje različnih literarnih podob Romov in njihovih identitet, koliko so literarne upodobitve Romov izraz stereotipov in predsodkov, v kolikšni meri presegajo še danes močno zasidrane predsodke in stereotipe o Romih itd., vendar zahteva takšna raziskava posebno, poglobljeno obravnavo, za naš vidik razumevanja drugosti bomo podali samo splošne ugotovitve.

Literarne upodobitve Romov segajo v sam začetek (slovenske) književnosti. Pojavljajo se v literaturi Antona Tomaža Linhart (Ta veseli dan ali Matiček se

¹⁴ Kulturne študije poleg neliterarnih del spodbujajo študij filma, televizije itd. Poleg tega se ukvarjajo z visoko in nizko kulturo ter kulturo preteklosti in sedanjosti.

¹⁵ Podrobnejše analize oz. razprave o multikulturalizmu so nam dostopne v zborniku Razprave o medkulturnosti (2010); posebnost razprav je v tem, da podajajo uvid, kako združevati na videz nezdružljivo. Z opisom nacionalnih stereotipov in vprašanjem kulturne identitete Evrope pa v monografiji Homo europeus (2006) zasedimo tudi poglavje, ki podaja uvid drugega, z naslovom Družbeni kontekst, v katerem je vsak lahko enkrat drugi.

¹⁶ Navajamo dva primera študij. Alenka Janko Spreizer: Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom (2002) in Božidar Jezernik (ur.): Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi (2006).

ženi 1790), Josipa Jurčiča (Jurij Kozjak, 1864), Janeza Trdine (Cigani Brajdiči, 1873), Ivana Cankarja (npr. Grešnik Lenart), Ivana Tavčarja (Visoška kronika, 1919) idr.

Podoba Romov v slovenski pripovedni prozi se odraža kot kolektivni spomin tedanje družbe, ki je pogosto ambivalenten. Moški literarni liki posegajo po slovenski, zanje tuji lastnini in predstavljajo negativno podobo – tako z značajskega kot moralnega vidika. Ženski literarni liki so njihovo nasprotje, s svojo »cigansko« lepoto vzbujajo pozornost, a v sebi skrivajo tudi prebrisano in škodoželjnost. Preseganja stereotipov ni zaslediti, zapisi o Romih v neliterarnih besedilih potrjujejo njihove literarne upodobitve, kot »tiste druge«, ki izstopajo že zaradi svojega jezika, navad, običajev in vzbujajo – zlasti pri otrocih – strah.

Ko literarne podobe Romov osvetljujemo z drugimi diskurzi, npr. ob listanju dnevnega časopisa (največkrat v rubriki Črna kronika, kjer se poudarja njihovo kriminalno dejanje), ne moremo spregledati dejstva, da določena dejanja niso del našega vsakdanjega življenja in se kot taka vpisujejo v literaturo.¹⁷ Vendar konstrukt, ki ga tvorijo npr. mediji,¹⁸ ni predmet neke preverbe, ampak je enostavno podoba o drugem, že zasidrana stereotipna podoba, ki pri množici ne vzbudi želje po tem, da bi sploh preverila, koliko je resnična, sprejme jo kot dejstvo.

Ker koncept drugosti presega nacionalno književnost, namenimo nekaj besed še literarnim podobam Romov v svetovni književnosti.¹⁹ Iluzorno bi bilo pričakovati, da bi se podobe bistveno razlikovale. Podobno kot v slovenski literaturi so romski liki precej neindividualizirani, postavljeni v nasprotje z večino. Poudarjeni so njihovi negativni elementi, kot npr. škodoželjnost in nasilje, nasprotno – tj. pozitivno, pri mladih Rominjah njihova lepota, opevana z barvnimi epiteti (črni lasje, beli zobje), pri nekoliko starejših pa sposobnost modrosti in prerokovanja (tudi v slovenski literaturi je predstavljen celoten lok Rominje – od deklice do starke, zlasti v kratki pripovedni prozi).

Sklep

Obravnava koncepta drugosti v primerjalni književnosti je v luči odpiranja novim raziskovalnim področjem deležna posebne pozornosti, vendar je ob »vpeljevanju tega koncepta potrebna določena previdnost, če želi primerjalna književnost res biti „vednost, ki skuša v svojem dialogu z besedili ohraniti drugost“ (Sinopoli 1995: 141), ne pa si je podrediti« (Virk 2007: 128).

Vprašanje odnosa do drugosti odpira etnična in etična vprašanja, kar se potrjuje s prikazanimi primeri razumevanja Romov v popotniški literaturi in še dodatno širi raziskovalno polje primerjalne književnosti oz. literarne vede, ki se na nekaterih mestih že preveč odmakne od svojega predmeta obravnave – literature. Kot rešitev se kažejo kulturne študije, vendar preveč posegajo na področje neliterarnih del in t. i. nizke (lahko tudi trivialne) literature. Služijo lahko kot dodatno pojasnilo, razširjeno polje spoznanj v odnosu med literaturo in kulturo ter obratno, in nikakor ne morejo nadomestiti literarnih študij. Še najbolj primerna se zdi rešitev, da literaturo obravnavamo kot literarni diskurz, ki se prepleta in osmišlja z ostalimi diskurzi (npr. zgodovinskim).

¹⁷ Primer, kjer so Romi postavljeni kot osrednji protagonisti, kot osebe z individualnimi značilnostmi, je Lainščkov roman *Namesto koga roža cveti* (1991).

¹⁸ Spomnimo se samo odmevnega primera družine Strojani iz Ambrusa, ko so mediji več dni nenehno poročali o tem primeru in vsiljevali svojo medijsko predstavo. O problematiki Romov na Dolenjskem, z opaznimi zunajliterarnimi referencami glede omenjenega dogajanja, je leta 2007 izšel roman Janija Mlakarja: *O ti frdamani cigan*.

¹⁹ Zaradi obsežnosti literature navajamo zgolj nekaj primerov: Cervantes: *Zgledne novele* (1951), bremo o Rominji – Ciganki, ki to ni; Molière: *Scapinove zvijače* (1974), komedija v treh dejanjih; Merimee: *Carmen* (1997), bremo o Rominji, ki uniči moške, t. i. usodna ženska. (Vir: besedilni korpusi, npr. Nova beseda)

Številni komparativisti so v zadnjih desetletjih skušali pokazati, »da je primerjalna književnost prav zaradi specifičnosti literature, zaradi literarnosti, ki je naravni predmet raziskovanja prav te vede in je model pravzaprav vsakega transcendiranja sebstva v drugost, tujost, ena izmed ključnih disciplin za vsakršno razumevanje oz. srečevanje drugosti« (Virk 2007: 134).

POVZETEK

Teoretični del razprave predstavlja koncept drugosti, ki je v zadnjih desetletjih eden izmed osrednjih raziskovalnih področij v primerjalni književnosti. Literarne ubeseditve drugosti so predstavljene skozi prizmo meddisciplinarnih oz. kulturoloških vidikov in presegajo področje literarne vede. Koncept drugosti smo v povezavi z novimi raziskovalnimi področji prikazali na primeru literarne ubeseditve podob Romov, marginalne etnične skupine, in popotniške literature. Vprašanje odnosa do drugega odpira etnična in etična vprašanja, ki nam širijo raziskovalno polje primerjalne književnosti, in so ena izmed možnih poti obravnave literarnih del pri pouku književnosti na vseh izobraževalnih stopnjah.

Viri in literatura

- Culler, Jonathan, 2008: *Literarna teorija. Zelo kratek uvod*. Ljubljana: Krtina.
- Foucault, Michel, 1995: Kaj je avtor? Aleš Pogačnik (ur.): *Sodobna literarna teorija*. Ljubljana: Krtina.
- Foucault, Michel, 2001: *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Gauß, Karl-Markus, 2010: *Jedci psov iz Svinije*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Marko Juvan, 2000: *Vezi besedila*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Juvan, Marko, 2006: *Literarna veda v rekonstrukciji*. Ljubljana: Literatura.
- Koron, Alenka, 2004: Teorije/teorija diskurza in literarna veda (I. del). *Primerjalna književnost* 27/2. 97–115.
- Kozak, Krištof Jacek, 2010: Literatura in medkulturnost. Mateja Sedmak in Ernest Ženko (ur.): *Razprave o medkulturnosti*. Koper: Univerza na Primorskem, Univerzitetna založba Annales; Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Lainšček, Feri, 1991: *Namesto koga roža cveti*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Matajc, Vanesa, 2008: Soočenje s trendom: primerjalna književnost, kulturne študije, kulturna zgodovina in literarni kanon. Darko Dolinar in Marko Juvan (ur.): *Primerjalna književnost v 20. stoletju in Anton Ocvirk*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Mlakar, Jani, 2007: *O ti frdamani cigan*. Ljubljana: Založniški atelje Blodnjak.
- Ocvirk, Anton, 1975: *Teorija primerjalne literarne zgodovine*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Pageaux, Daniel-Henri, 2005: Uvod v imagologijo. Tone Smolej (ur.): *Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti*. Imagološko berilo. Ljubljana: Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Pageaux, Daniel-Henri, 2008: *Imagološke razprave*. Ur. Maja Sunčič. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Porle, Sonja, 1998: *Barva sladke čokolade*. Ljubljana: Študentska založba.

- Rak, Pavle, 2002: *Zlati ptič na kobrini glavi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Smolej (ur.), Tone, 2005: *Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti. Imagološko berilo*. Ljubljana: Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Strsoglavec, Đurđa, 2010: *Kako se govori v sodobni slovenski prozi*. Alojzija Zupan Sosič (ur.): *Sodobna slovenska književnost (1980–2010)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Šabec, Ksenija, 2006: *Homo europeus: nacionalni stereotipi in kulturna identiteta Evrope*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Virk, Tomo, 2007: *Primerjalna književnost na prelomu tisočletja. Kritični pregled*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Virk, Tomo, 2008: *Moderne metode literarne vede in njihove filozofsko teoretske osnove*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo.
- Vojnović, Goran, 2008: *Čefurji raus!* Ljubljana: Študentska založba.